Narodziny i rozwój norweskiego ruchu emancypacyjnego

25/2018

Political Dialogues

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/DP.2018.016>

Abstract:

From the mid-nineteenth century, the Norwegian Women began to unite to gain influence not only on their own lives and those closest to them, but in the long run also on the course of events in their homeland. This course depended on depth changes in women's behavior standards, and the results were evident over a long period of time. The fight for electoral rights has become a key element of women's efforts to gain access to positions occupied by men.

Keywords: Norway; emancipation; social movement; history

W roku 1904 założycielka i dyrektor pierwszej koedukacyjnej szkoły w Norwegii Ragna Ullmann Nielsen napisała: „To mężczyźni tworzyli historię. Zatem historia jest tylko historią mężczyzn. Kobiety są dodatkiem. Jeśli historyk w ogóle myśli o kobietach to bierze za rzecz oczywistą, że one myślą, czują, żyją jak mężczyźni i podzielają ich opinie”¹. Ra-

gna Ullmann Nielsen była jednak przekonana, że kobiety w przyszłości, jeśli będą chciały, staną się częścią historii. Urzeczywistnienie nadziei Nielsen miało miejsce w 1913 roku, kiedy Norweżki uzyskały prawa wyborcze i zdobyły tym samym wpływ na bieg wydarzeń w Norwegii. Wydarzenie to stało się inspiracją dla kobiet na całym świecie i oznaczało ogromne zwycięstwo narodowej i międzynarodowej sieci organizacji kobiecych.

Początek XX wieku przyniósł prawa wyborcze kobietom w wielu krajach Europy Zachodniej, w tym również młokom państw nordyckich. W 1906 roku Finki otrzymały uprawnienia do głosowania na podobnych warunkach do mężczyzn, Norweżki takie same prawa uzyskały w 1913 roku, Dunki w 1915 roku, Islandki w 1920 roku, a kobiety w Szwecji w roku 1921².

2000”: Norwegians historians of women, c.1900 – c. 1960, „Gender & History”, vol. 19 (2007), no. 3, s. 581.

² I. Blom, *Structures and Agency: a transnational comparison of the struggle for women's suffrage in the Nordic countries during the long 19th century*, „Scandinavian Journal of History”, vol. 37 (2017), no. 5, s. 603.

¹ I. Blom, Foremothers. “To women in the year

Przeciwnicy przyznania praw wyborczych kobietom wyraźnie twierdzili, że obywatelami są wyłącznie mężczyźni. Mężczyzna był jednostką niezależną, zwykle głową rodziny, reprezentującą pozostałych jej członków: żonę, córkę, czasami nieżonatych synów oraz służbę. Kobieta stanowiła część rodziny, ale to mężczyzna podejmował wszelkie decyzje, również te dotyczące majątku żony. Kobiety przez całe swoje życie nie były samodzielne, najpierw bowiem podlegały ojcu, potem mężowi, jeśli wyszły za mąż³. W norweskiej konstytucji uchwalonej w 1814 roku nie było mowy o równych prawach dla kobiet i mężczyzn. Konstytucja łączyła prawa wyborcze z majątkiem, dochodem, pozycją społeczną i płcią. W rezultacie duża grupa społeczeństwa norweskiego była wykluczona z polityki. Wśród nich znajdowali się pracownicy najemni, biedni chłopci, robotnicy rolni i kobiety. W 1815 roku prawa wyborcze posiadało 6.5% społeczeństwa norweskiego, czyli 40% mężczyzn⁴. Sprawa równouprawnienia kobiet nie pojawiła się również w 1848 roku kiedy do Norwegii dotarły echa nastrojów rewolucyjnych. W Norwegii przybrały one postać ruchu Marcusa Thrane. Stając na czele ugrupowania robotniczego Thrane domagał się m.in. powszechnego prawa głosu dla mężczyzn, przyznanie takich samych przywilejów kobietom zostało jednak całkowicie pominięte. Zwolennicy Marcusa Thrane uważali bowiem udział kobiet w życiu publicznym za nienaturalny i niesprzyjający życiu rodzinnemu⁵.

W drugiej połowie XIX wieku w Norwegii zaczęły się poważne przekształce-

nia dotyczące życia ekonomicznego, społecznego i politycznego. Industrializacja i urbanizacja zmieniły obraz społeczeństwa norweskiego, pogłębiły różnice pomiędzy życiem prowadzonym przez mężczyzn i kobiety. Dom i świat zewnętrzny stały się wyraźniej odseparowane od siebie, jednocześnie wpływ świata zewnętrznego na dom zmienił jego charakter. Mężczyznom w większym stopniu niż wcześniej wyznaczono rolę dbania o ekonomiczny byt rodziny, podczas gdy kobiety odpowiadały za praktyczną i emocjonalną stronę życia rodzinnego⁶. Jednak podobnie jak mężczyźni od połowy XIX wieku Norweżki zaczęły jednoczyć się, aby uzyskać wpływ nie tylko na własne życie i osób najbliższych, ale w dalszej perspektywie również na bieg wydarzeń w ojczyźnie. Realizowały swoje plany na dwa sposoby. Z jednej strony próbowały przenieść typowe kobiece aktywności z domu na szerszą scenę społeczną. W tym celu podejmowały działania charytatywne, które stopniowo rozwinęły się w profesjonalną pracę socjalną. Z drugiej strony starały się zyskać takie same prawa polityczne jak mężczyźni i czynnie uczestniczyć w życiu publicznym. Ten kurs zależał od dogłębnych zmian w normach dotyczących zachowania kobiet, a rezultaty były widoczne w długim okresie czasu. Walka o prawa wyborcze stała się głównym elementem wysiłków kobiet zmierzających do zyskania dostępu do stanowisk zajmowanych przez mężczyzn⁷.

Jeszcze w latach 40 – tych XIX wieku kobiety stworzyły własną sekcję Towar-

³ https://snl.no/Kvinneres_rettigheter_i_Norge_fra_1814_til_1913, [dostęp: 29.07.2018].

⁴ E. Larsen, L. F. Øksendal, *De glemte kvinnevalgene*, „Historisk Tidsskrift”, Bd. 12 (2013), s.568.

⁵ I. Furseth, *Women's role in historic religious and political movements*, „Sociology of Religion”, vol. 62 (2001), no. 1, s. 110–114.

⁶ I. Blom, *Women's politics and women in politics in Norway since the end of the nineteenth century*, „Scandinavian Journal of History”, vol. 12 (1987), no. 1, s. 18.

⁷ I. Blom, *The struggle for women's suffrage in Norway, 1885–1913*, „Scandinavian Journal of History”, vol. 5 (1980), no. 1, s. 4–5.

rzystwa Misyjnego szerzącego ewangelię w różnych częściach świata. Później gromadziły się w stowarzyszeniach na rzecz wstrzemięźliwości i w organizacjach charytatywnych. Te działania miały na celu niesienie pomocy duchowej i materialnej najbardziej potrzebującym. Kobiety zdominowały ugrupowania o charakterze altruistycznym, podczas gdy mężczyźni działali w organizacjach ekonomicznych, zawodowych i politycznych. Wiele towarzystw charytatywnych mogło funkcjonować dzięki funduszom zdobytym przez same kobiety, które sprzedawały własne wyroby zasilając w ten sposób budżet organizacji. Dbając o ekonomiczną stronę działalności organizacji, kobiety zyskiwały władzę i możliwość realizacji własnych celów⁸. Praca na rzecz potrzebujących sprawiła, że kobiety wyszły ze „świata domowego” i uświadomiły sobie konieczność zdobycia politycznych wpływów. W połowie lat 80-tych XIX wieku kobiety zaczęły organizować się wokół własnych interesów. Zdaniem norweskiego poety Bjørnstjerne Bjørnsona Norweżki zrozumiały, że przyszłość ich dzieci zależy od całego społeczeństwa, a wysiłki kobiet okażą się bezcelowe i próżne, jeśli nie wezmą udziału w formowaniu tego społeczeństwa⁹.

Od połowy XIX w. Norweżki zaczęły otrzymywać szereg nowych uprawnień co związane było z industrializacją i bardziej liberalną gospodarką, w której zniknęły stare przywileje. W ciągu kilku dziesięcioleci Norwegia przekształciła się w nowoczesne społeczeństwo. Przemysł, rozwój komunikacji i migracja do miast dały nowe możliwości pracy. Prawo było zmieniane krok po kroku, reformy wprowadzał rząd, parlament, a od końca lat 60-tych XIX w. w odpowiedzi na postula-

ty samych kobiet. W latach 80-tych XIX powstały pierwsze organizacje broniące interesów kobiet. To one domagały się praw i zaangażowały się w polepszeniu pozycji kobiet w społeczeństwie¹⁰.

Pierwsze ważne zmiany rozszerzające prawa kobiet w Norwegii dotyczyły stworzenia im takich możliwości, aby mogły same się utrzymać. Regulacje z lat 1839, 1842 i 1860 umożliwiły pannom powyżej 25 roku życia i wdowom powyżej 40 roku życia zajmowanie się rzemiosłem i handlem. Nowe prawa podyktowane były względami ekonomicznymi i wprowadzano je bez szczególnego sprzeciwu społeczeństwa norweskiego. Liczba Norwegów stale rosła i coraz więcej osób musiało zadbać o swój byt. Odtąd młode dziewczyny i samotne, starsze kobiety miały swój dochód i nie stanowiły już ciężaru dla władz. Jednak działalność gospodarcza mężatek wywoływała więcej kontrowersji, bowiem to mąż sprawował kontrolę nad wspólnym majątkiem. Gdyby mężatka miała własny dochód prawo męża do zarządzania wspólnym majątkiem zostałoby ograniczone. Ta kwestia uregulowana została dopiero pod koniec XIX wieku¹¹.

Aktywność kobiet w życiu publicznym wymagała gruntownych przemian norm społecznych. Do wzrostu świadomości i zmiany mentalności społeczeństwa norweskiego przyczynił się szerszy dostęp kobiet do szkół. W 1882 roku uzyskały możliwość składania matury, a trzy lata później Ragna Nielsen otworzyła pierwszą w stolicy szkołę koedukacyjną. W 1884 roku Norweżki otrzymały prawo do studiowania na wszystkich wydziałach, rok później mogły zasiadać we władzach szkolnych i kształcić się w za-

⁸ I. Blom, *Women's ...*, s. 18–19.

⁹ I. Blom, *The struggle...*, s. 3.

¹⁰ https://snl.no/Norsk_historie_fra_1815_til_1905, [dostęp: 30.07.2018]

¹¹ https://snl.no/Kvinneres_rettigheter_i_Norge_fra_1814_til_1913, [dostęp: 29.07.2018].

wodzie nauczycielskim. W 1890 roku otwarto seminarium nauczycielskie dla kobiet, tym samym Norweżki uzyskały takie same możliwości zdobycia wykształcenia jak mężczyźni¹².

Równouprawnienie kobiet propagowała również XIX-wieczna literatura. Prekursorką tego nurtu w Norwegii była siostra pisarza Henryka Wergelanda – Camilla Collette, która zajmowała się tematyką kobiet dyskryminowanych społecznie i pokrzywdzonych przez los. Wiele emocji wywołała sztuka Henryka Ibsena „Nora”, odebrana przez ruch kobiecy jako manifest programowy. Ibsen bowiem jako pierwszy przedstawił kobietę odchodzącą od męża i dzieci, łamiącą konwenanse. W drugiej połowie XIX w. liczni twórcy literatury norweskiej zachęcali i wspierali feministki w dyskusjach politycznych, w utworach scenicznych¹³. Wiele czynników miało wpływ na zmianę sposobu myślenia Norwegów. Przede wszystkim wzrosła ruchliwość Norweżek w aspekcie geograficznym, zmieniał się ich status społeczny, dziewczęta otrzymały szerszy dostęp do szkół, a później do pracy zawodowej oraz większą wolność osobistą. Kobiety coraz silniej angażowały się w działalność społeczną, spotykały się razem, wymieniały poglądy i podróżowały¹⁴. W drugiej połowie XIX wieku kobiety uświadomiły sobie, że istnieje alternatywa dla domu jako miejsca pracy. Stale rosnąca liczba kobiet, poza zatrudnieniem w przemyśle, znajdowała pracę w biurach, w sklepach. Pod koniec XIX wieku kobiety zostały dopuszczone do edukacji i zawodów, które wcześniej były dla nich niedostępne. Większy dostęp do szkół i szansa zdobycia wyższych

kwalifikacji pozwoliły kobietom na robienie kariery zawodowej w sektorze handlowym i w urzędach. Dla kobiet z klasy średniej pojawiły się nowe możliwości w takich zawodach jak telegrafistka, telefonistka czy nauczycielka¹⁵.

Zmiany w prawodawstwie norweskim z drugiej połowy XIX wieku oraz procesy, jakie zaszły w społeczeństwie i mentalności samych Norwegów zapowiadały znacznie poważniejsze reformy, a mianowicie przyznanie Norweżkom prawa do głosowania i tym samym faktyczne uznanie ich za pełnoprawnych obywateli kraju.

W 1818 roku pojawiła się propozycja zmian konstytucji w paragrafie odnoszącym się do praw wyborczych, chodziło o zastąpienie słów „norweski obywatel” zwrotem „norweski obywatel płci męskiej”, co miało kategorycznie pokazać, że kobiety nie są uprawnione do głosowania. Pomysł ten został jednak odrzucony, ponieważ zdaniem większości parlamentarzystów oczywistym było, że słowo „obywatel” nie obejmowało kobiet, dodatkowe uściślenia wydawały się więc zbędne. W kwestii propozycji rozszerzenia praw wyborczych stwierdzono, że nie jest ono potrzebne gdyż Norweżki jeszcze nie żądały prawa do uczestniczenia w zarządzaniu państwem. Propozycję uznano więc za bezcelową i niestosowną. Koniecznym warunkiem rozpoczęcia w Norwegii dyskusji na temat reformy prawa wyborczego i rozszerzenia go na kobiety było więc wystąpienie przez Norweżki z takim żądaniem. Postulat ze strony kobiet pojawił się w 1885 roku¹⁶.

W 1884 roku powstał Norweski Związek do spraw Kobiet (Norsk Kvinnesaksforening), którego celem było promowa-

¹² P. Fuglum, op. cit., s. 393–394.

¹³ M. Józefiak, *Ruch kobiecy w Norwegii w latach 1913–1940*, [w:] *Norwegia w I połowie XX wieku*, Toruń 2004, s. 180–181.

¹⁴ Ibidem, s. 182.

¹⁵ K. Melby, *The housewife ideology in Norway between the two World Wars*, „Scandinavian Journal of History”, vol. 14 (1989), no 3, s. 182.

¹⁶ I. Blom, *The struggle...*, s. 7.

nie równości w małżeństwie, praw kobiet do edukacji i zatrudnienia. Wśród członków organizacji znajdowały się zarówno kobiety, jak i mężczyźni, a jeden z nich Hagbard Berner, dziennikarz i parlamentarzysta został jej pierwszym prezesem. Najważniejszą osobą była jednak Gina Krog, prekursorka ruchu kobiecego w Norwegii¹⁷. Inspirując się brytyjskimi i amerykańskimi sufrażystkami stworzyła podstawy i strategię norweskiego ruchu kobiecego. To ona rozpoczęła dyskusje na temat praw wyborczych dla kobiet w wyborach lokalnych i parlamentarnych na takich samych warunkach jak mężczyźni. Berner uznał to żądanie za zbyt radykalne, a jego stanowisko poparło wiele kobiet. Kobiety wcześniej angażowały się w akcje filantropijne i misyjne, dzięki czemu zdobyły wiedzę i doświadczenie dające im dobre przygotowanie do rozpoczęcia akcji na rzecz uzyskania praw wyborczych. Dla Giny Krog prawa wyborcze dla kobiet stanowiły podstawę programową. Zdając sobie sprawę z różnicy poglądów i nie chcąc doprowadzić do rozłamu zdecydowała się razem z innymi członkiniami założyć w 1885 roku nową organizację – Stowarzyszenie na Rzecz Praw Wyborczych Kobiet, (Kvinne-stemmerettsforeningen – KSF), z której mężczyźni zostali wykluczeni. Najważniejszym celem KSF na najbliższe dziesięciolecie stało się uzyskanie praw wyborczych dla kobiet na takich samych warunkach jak mężczyźni. Norwegia jako pierwszy kraj nordycki stworzyła organizację zajmującą się wyłącznie prawami wyborczymi kobiet¹⁸.

Jeśli Norweżki chciały otrzymać prawa wyborcze należało zmienić paragraf 50 konstytucji, który mówił, że upraw-

nieni do głosowania są norwescy obywatele. Jednak w 1814 roku, kiedy opracowywano konstytucję pojęcie „norwescy obywatele” obejmowało tylko mężczyzn. Gina Krog i KSF chciały uzupełnienia tego paragrafu w następujący sposób: uprawnieni do głosowania są obywatele norwescy – mężczyźni i kobiety. Droga do osiągnięcia tego celu wiodła przez współpracę z politykami popierającymi stanowisko kobiet. KSF znalazło sojuszników wśród radykalnego skrzydła liberalnej partii Venstre. Jednym z największych rzeczników postulatów kobiet stał się Viggo Ullmann, parlamentarzysta oraz brat jednej z czołowych działaczek ruchu kobiecego Ragny Nielsen¹⁹.

Norweżki musiały więc działać poprzez męskich sympatyków, ponieważ tylko mężczyźni mogli zmienić prawo wyborcze i rozszerzyć je na kobiety. Od roku 1885, a więc od czasu kiedy postulat Norweżek pojawił się po raz pierwszy do 1913 roku, kiedy otrzymały powszechne prawo wyborcze prawie każdego roku parlament norweski musiał zająć się sprawą rozszerzenia uprawnień na kobiety. Ta aktywność zmuszała nawet tych najbardziej nieprzychylnych parlamentarzystów do dyskusji nad tą kwestią²⁰. Żądania kobiet spotkały się z różną postawą partii politycznych zdominowanych przez mężczyzn. Ogólnie mówiąc, stronnictwa liberalne i socjaldemokraci byli pozytywnie nastawieni do reform, w przeciwieństwie do partii konserwatywnej. Jednak nawet mężczyźni popierający postulaty kobiet dawali pierwszeństwo powszechnym prawom wyborczym dla mężczyzn. Obawiali się o nastroje społeczne w sytuacji, kiedy bogate kobiety wyposażone byłyby w prawa

¹⁷ https://snl.no/Norsk_kvinnesaksforening, [dostęp: 30.07.2018].

¹⁸ https://snl.no/Gina_Krog [dostęp: 29.07.2018].

¹⁹ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

²⁰ I. Blom, *Women's...*, s. 21.

wyborcze a robotnicy pozbawieni takich praw²¹. Prawa wyborcze dla kobiet i jakkolwiek ich udział w życiu publicznym był postrzegany jako niebezpieczeństwo dla męskości, ale i dla kobiecości. Również wiele kobiet, szczególnie ze starszego pokolenia twierdziło, że aktywności kobiet poza domem stanowią zagrożenie dla podstawowych aspektów kobiecej natury, jak choćby miłość matczyzna. Walkę o prawa wyborcze uznawano za atak na podstawy społeczeństwa i centralne aspekty męskości i kobiecości²².

W 1886 roku liberałowie z inicjatywy KSF złożyli w parlamencie norweskim (Storting) projekt zmiany konstytucji i przyznania praw wyborczych kobietom na równi z mężczyznami. W ten sposób rozpoczęła się walka o prawa wyborcze kobiet. Viggo Ullmann podkreślał przy tym „ponieważ w kobiecych charakterach, zdolnościach i talentach nie ma nic co mogłoby uniemożliwić im powierzenie takich samych zadań, które wykonują mężczyźni wydaje się naturalne i rozsądne przyznać im pełną równość z mężczyznami”²³. Aktywnych działaczy na rzecz praw wyborczych kobiet nie było dużo. Większość kobiet nie interesowała się prawami wyborczymi, a część była im przeciwna. KSF przygotowało gruntowną kampanię informacyjną organizując spotkania, na których przemawiały działaczki stowarzyszenia. Ważnym nośnikiem informacji i dyskusji stało się czasopismo „Nylønde”, związane z ruchem kobiecym²⁴. Kobiety zebrały 4533 podpisów popierających wnioski, wysłały setki listów do parlamentarzystów z prośbą

o wsparcie zmiany konstytucji. Dopiero w 1890 roku parlament norweski podjął debatę na temat praw wyborczych dla kobiet. Zmiana konstytucji wymagała 2/3 głosów, takiego wyniku nie udało się jednak osiągnąć i projekt przedstawiony przez Viggo Ullmanna został odrzucony²⁵.

Walczący o prawa wyborcze dla kobiet postrzegali je przede wszystkim jako zwykłą sprawiedliwość. Przeciwnicy uważali natomiast, że kobiety i mężczyźni zostali ukształtowani inaczej i wyznaczono im różne zadania w społeczeństwie. Mężczyźni mogli uczestniczyć w życiu publicznym, podczas gdy kobiety powinny trzymać się sfery prywatnej. Przekroczenie naturalnej granicy płci miało zaburzyć równowagę w społeczeństwie²⁶. Takie poglądy szerzył również Kościół i jego hierarchowie. Jednym z największych krytyków powszechnego prawa wyborczego dla kobiet był Johan Christian Heuch, biskup diecezji Kristiansand i parlamentarzysta z ramienia konserwatywnej partii Høyre²⁷.

Pierwsza porażka i fala krytyki nie zniechęciła KSF, stowarzyszenie kontynuowało swoją pracę tworząc lokalne oddziały w całym kraju i regularnie naciśkało na parlament. W tym samym czasie kobiety uzyskiwały szereg innych praw i przywilejów m.in. prawo do dziedziczenia, prowadzenia handlu i rzemiosła, zdawania matury, studiowania na uniwersytecie. Rosła liczba kobiet zarabiających, mających własne pieniądze i płacących podatki. Sprawa rozszerzenia praw wyborczych była dyskutowana w Stortingu kilka razy, ale bez oczekiwanego

²¹ I. Blom, *Structures...*, s. 609.

²² Ibidem, s. 603–604; O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, *Statsborgere uten medborgerskap? „Historisk Tidsskrift”, Bd. 92 (2013), s. 602.*

²³ I. Blom, *Structures...*, s. 605.

²⁴ P. Fuglum, *Norges historie*. Bd. 12, *Norge i støpeskjeen: 1884–1920*, red. Knut Mykland, Oslo 1978, s.390.

²⁵ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

²⁶ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 602.

²⁷ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

rezultatu. Projekt praw wyborczych dla kobiet najczęściej łączono z rozszerzeniem praw wyborczych wśród mężczyzn. W 1898 roku wszyscy mężczyźni powyżej 25 roku otrzymali prawo głosowania w wyborach lokalnych²⁸. Większość kobiet z KSF straciła cierpliwość i postanowiła zmienić metody działania tzn. walczyć o prawa wyborcze dla kobiet etapami i skupić się najpierw na uzyskaniu przez kobiety ograniczonych praw wyborczych w wyborach lokalnych. Na czele tej frakcji stanęła Anna Rogstad. Z taką taktyką nie zgadzała się Gina Krog, która uznała to za niebezpieczny kompromis, zrywający z zasadą, że prawa wyborcze kobiet są podstawowymi prawami człowieka. Krog została jednak pozbawiona przywództwa, związek zreorganizowano i wypracowano nowe postulaty. Najważniejsza zmiana dotyczyła usunięcia sformułowania „na takich samych warunkach jak mężczyźni” z docelowego paragrafu konstytucji. Chociaż Anna Rogstad stała za „przewrotem” to nową liderką KSF została Anne Holsen. W 1897 roku KSF złożyło w Stortingu nowy projekt prawa wyborczego, według którego kobiety miały uzyskać prawo do głosowania w wyborach lokalnych na takich samych zasadach jak mężczyźni w wyborach parlamentarnych. Głosować mogły wyłącznie mężatki, które spełniały bardzo wysokie kryterium dochodowe. Projekt został odrzucony przez komisję konstytucyjną i nie był więcej omawiany²⁹.

Gina Krog i jej zwolenniczki w lutym 1898 roku założyły nową organizację kobietą o nazwie Krajowe Stowarzyszenie na Rzecz Praw Wyborczych Kobiet (Landskvinnestemmerettsforeningen – LKSF), które przejęło główne hasło sta-

rego programu KSF tj. prawa wyborcze dla kobiet na równi z mężczyznami³⁰. Na nową liderkę wyrosła politycznie uzdolniona Frederikkke Marie Qvam, która widząc konieczność zaangażowania kobiet ze wszystkich warstw społecznych i różnych części kraju zbudowała sieć oddziałów obejmujących całą Norwegię³¹. W 1906 roku LKSF liczyło 2500 członków i 450 sekcji, podczas gdy KSF miało 237 działaczy, głównie w stolicy. LKSF przystąpiło do pracy i wkrótce opracowało projekt podpisany przez 12 000 kobiet z całego kraju, który co roku przedstawiało Stortingowi³². Dodatkowo Qvam zorganizowała akcję polegającą na wysyłaniu podpisów i osobistych listów do parlamentarzystów przed każdą debatą w Stortingu. Celem tej kampanii było zamianifestowanie politykom poparcia jakim cieszyła się w całej Norwegii walka o prawa wyborcze kobiet³³.

Dzięki naciskom rosnącego ruchu robotniczego hasło powszechnego prawa wyborczego dla mężczyzn weszło do programu Venstre i w 1898 roku partia zgłosiła go w Stortingu. Postulat nadania kobietom pełni praw obywatelskich ugrupowanie zaczęło oficjalnie głosić w roku 1906³⁴. Høyre była początkowo przeciwna rozszerzeniu praw wyborczych na kobiety, ale wraz z upływem czasu nawet w szeregach tej konserwatywnej partii znalazły się osoby wyrażające poparcie dla postulatów kobiet. Od 1898 roku partia opowiadała się za przyznaniem kobietom z najwyższych warstw społecznych praw wyborczych, licząc tym samym na złagodzenie rady-

³⁰ P. Fuglum, op. cit., s. 392.

³¹ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 600.

³² https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

³³ I. Blom, *Women's ...*, s. 20.

³⁴ M. Józefiak, op. cit., s. 189.

²⁸ E. Larsen, L. F. Øksendal, op. cit., s. 567.

²⁹ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

kalnych nastrojów wśród robotników. Dlatego w 1901 roku Høyre poparła projekt o ograniczonych prawach wyborczych dla kobiet w wyborach lokalnych, dostarczony przez Louise Qvam – córkę Fredrikke Marie Qvam. Ponieważ projekt dotyczył wyborów lokalnych nie wymagał żadnych zmian w konstytucji i mógł być omawiany na tej samej sesji parlamentu. Projekt został uchwalony 29 maja 1901 roku dzięki głosom Venstre, Høyre bowiem ostatecznie wycofała swoje poparcie, a socjaldemokraci z Partii Pracy do 1903 roku nie mieli żadnego przedstawiciela w norweskim parlamencie. Nowe prawo wyborcze, chociaż dotyczyło tylko wyborów lokalnych było pierwszym sukcesem kobiet. Odtąd głosować mogły kobiety dysponujące własnym dochodem, jak i mężatki, zarządzające z mężami wspólnym majątkiem. Wszystkie musiały spełnić odpowiedni próg dochodowy. Reforma sprawiła, iż ok. 230 000 Norweżek zostało uprawnionych do głosowania³⁵.

W Norwegii zaistniał jeden czysto polityczny czynnik, dzięki któremu Norweżki uzyskały prawa wyborcze wcześniej niż kobiety w innych krajach. Norweżki wykorzystały powszechny sprzeciw społeczeństwa norweskiego wobec unii norwesko-szwedzkiej jako element walki o prawa wyborcze i otwarcie poparły liberałów w dążeniach do zerwania unii ze Szwecją³⁶. Swoje wsparcie dla dążeń niepodległościowych okazywały na kilka

sposobów. W 1896 roku założyły obejmującą cały kraj organizację Norweskie Stowarzyszenie Kobiet na Rzecz Zdrowia Publicznego (Norske Kvinners Sanitetsforening), która poza szkoleniem pielęgniarek, kampanią przeciwko gruźlicy, organizowaniem klinik dla matek i dzieci zajęła się zbieraniem sprzętu medycznego dla norweskich sił zbrojnych na wypadek konfliktu militarnego ze Szwecją. Ponieważ udało się uniknąć konfrontacji stowarzyszenie zajęło się walką z gruźlicą, stając się największą charytatywną organizacją w kraju³⁷.

W 1905 roku LKSF poprosiło prezydenta Stortingu o zgodę na udział kobiet w referendum (13 sierpnia 1905 roku), w którym Norwegowie mieli wypowiedzieć się na temat kontynuowania unii ze Szwecją. Prośba została odrzucona, ponieważ włączenie kobiet wymagało zmian w konstytucji i opóźniłoby głosowanie. Kobiety zaczęły więc zbierać podpisy pod petycją popierającą zerwanie unii ze swym skandynawskim sąsiadem, uzyskując imponujący wynik. W krótkim czasie 565 oddziałów kobiecych i prawie 280 000 kobiet przekazało swoje tak na rzecz rozwiązania unii, dając tym samym dowód uczuć narodowych³⁸. Norweżki czuły się jednak upokorzone faktem pozbawienia ich możliwości decydowania o losie ojczyzny, a upust swemu rozczarowaniu dały w organie prasowym socjaldemokratów, gdzie opublikowano następujące słowa:

„Nigdy wcześniej Norweżki tak boleśnie nie odczuły braku możliwości głosowania. Żadna z kobiet nie odpowiedziałaby negatywnie na pytanie postawione 13 sierpnia. To nie jest plebiscyt całego

³⁵ I. Blom, *The struggle...*, s. 6; https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

³⁶ Na mocy traktatu pokojowego w Kilonii (14 stycznia 1814 r.) Dania przekazała Szwecji Norwegię. Pokój kiloński kończył okres wojen napoleońskich w Skandynawii. 4 listopada 1814 r. Norwegia i Szwecja zawarły unię personalną, która przetrwała do 1905 r. zob.: T. Cieślak, *Zarys historii najnowszej krajów skandynawskich*, Warszawa 1978, s. 19–27.

³⁷ I. Blom, *Women's...*, s. 22; Eadem, *The struggle...*, s. 16.

³⁸ I. Blom, *The struggle...*, s. 17.

narodu, ale tylko mężczyzn. My kobiety czujemy się częścią narodu norweskiego i chcemy być tak postrzegane³⁹.

Kobiety nadal wysyłały prośby do czołowych polityków norweskich, podkreślając swoje zaangażowanie w wydanie 1905 roku.

„My kobiety mamy podobne uczucia patriotyczne i podobny zapał, aby bronić suwerenności Norwegii, tak jak mężczyźni jesteśmy godnymi obywatelami naszego kraju. Dajcie nam takie same prawa. Blisko 300 000 podpisów uzasadnia nasze żądania⁴⁰.”

Polityczne zaangażowanie Norweżek w sprawę unii ze Szwecją miało pozytywny wpływ na walkę o prawa wyborcze. Ich zachowanie w 1905 roku uznano za jeden z powodów wprowadzenia ograniczonych praw wyborczych w 1907 roku. Większość parlamentarzystów uznała, że kobiety powinny otrzymać prawo do głosowania w wyborach parlamentarnych. Płeć nie stanowiła już dłużej czynnika wykluczającego jednostkę z przynależności do narodu⁴¹. Projekt dotyczący ograniczonych praw wyborczych został dostarczony przez KSF, natomiast LKSF złożyło postulat o powszechnym prawie wyborczym. 14 czerwca 1907 roku Storting zaakceptował wniosek o nadaniu kobietom ograniczonego cenzusem majątkowym prawa do głosowania w wyborach ogólnonarodowych. Norweżki mogły głosować po raz pierwszy w wyborach lokalnych w 1901 roku i w wyborach do parlamentu w 1909 roku. Proces uzyskiwania praw wyborczych przez Norweżki przebiegał powoli i pokojowo, bez walki i niepokojów. Pierwsza kobieta zasiadła

w norweskim parlamencie w 1911 roku i była to Anna Rogstad⁴².

Norweżki chętnie korzystały z uzyskanych praw i w 1911 roku przedstawiły w Stortingu projekt powszechnego prawa wyborczego dla kobiet. Wymaganej większości do zmiany konstytucji nie udało się jednak wtedy uzyskać. Minęły kolejne dwa lata zanim prawa kobiet zostały zrównane z mężczyznami⁴³. Norweskie sufrażystki obserwowały uważnie toczącą się na całym świecie walkę o prawa wyborcze kobiet i poprzez swoje oddziały uczestniczyły w międzynarodowych organizacjach tj. w International Council of Women i w International Women's Suffrage Alliance. Wiosną 1913 roku Fredrikke Qvam poinformowała przewodniczącego Stortingu Jørgena Løvlanda o kongresie w Budapeszcie, w którym miała brać udział delegacja LKSF. W imieniu organizacji poprosiła, aby powszechne prawo wyborcze dla Norweżek zostało uchwalone jeszcze przed kongresem. Twierdziła, że byłby to zaszczyt dla norweskiej delegacji gdyby mogła występować jako reprezentacja narodu, w którym mężczyźni i kobiety mają równe prawa polityczne. Prawa wyborcze dla kobiet nie były już sprawą kontrowersyjną, przeciwnie można je było wykorzystać do wzmocnienia międzynarodowego prestiżu Norwegii⁴⁴. Co więcej, hasło powszechnego prawa wyborczego znajdowało się wtedy w programach wszystkich partii politycznych. Pod koniec kwietnia Storting powołał komitet konstytucyjny, który miał się zająć się projektem zmiany prawa wyborczego. 11 czerwca 1913 roku został on jednomyślnie uchwalony przez Storting.

³⁹ I. Blom, *The struggle...*, s. 18.

⁴⁰ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 609.

⁴¹ I. Blom, *Nation – Class – Gender. Scandinavia at the turn of the century*, „Scandinavian Journal of History”, vol. 21 (1996), no. 1, s. 13.

⁴² https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

⁴³ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 612.

⁴⁴ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

Paragraf 50 konstytucji otrzymał następujące brzmienie: „prawa wyborcze mają norwescy obywatele, mężczyźni i kobiety, którzy ukończyli 25 rok życia i przez 5 lat zamieszkiwali Norwegię”. Od tego momentu płeć nie ograniczała praw wyborczych⁴⁵. Dwa dni później pionierki praw wyborczych z Norwegii Gina Krog i Fredrikke Marie Qvam wzięły udział w konferencji w Budapeszcie⁴⁶.

Nie wszystkie Norweżki obrały taką samą taktykę w swojej walce o prawa wyborcze. Różnice społeczne w Norwegii powodowały napięcia wśród sufrażystek⁴⁷. Pracownice fabryk nie brały od początku udziału w batalii o prawa wyborcze, zmieniło się to w 1895 roku, kiedy powstały pierwsze związki zawodowe kobiet związane z socjaldemokratyczną Partią Pracy (Arbeiderpartiet)⁴⁸. Zasada równości płci, a co za tym idzie powszechnego prawa wyborczego dla kobiet i mężczyzn stała się centralnym punktem Partii Pracy od chwili jej powstania. Kiedy w kwietniu 1898 roku mężczyźni, z wyjątkiem pobierających zasiłek dla ubogich oraz służby domowej, zostali uprawnieni do głosowania w wyborach państwowych, socjaldemokraci zorganizowali demonstrację poświęconą kwestii praw wyborczych dla kobiet. Pochód zaplanowano na 17 maja, a więc w rocznicę uchwalenia norweskiej konstytucji. Artykuły w organie prasowym partii wzywały kobiety do wzięcia udziału w zgromadzeniu i tym samym zmanifestowania swojego zainteresowania prawem do głosowania, bierność kobiet była bowiem wykorzystywana przez przeciwników rozszerzenia

praw wyborczych. Manifestacja zgromadziła 4 000 uczestników. Po raz pierwszy przemawiała wtedy kobieta Birgitte Weltzin Sørensen, członkini komitetu wykonawczego Partii Pracy. Od tego momentu pochody w Christianii (ówczesna nazwa Oslo) organizowano co roku 17 maja⁴⁹.

Do współpracy między kobietami związanymi z socjaldemokracją a pozostałymi organizacjami kobiecymi dochodziło sporadycznie. Robotnice krytykowały kobiety z klasy średniej za zajmowanie się „sprawami dam” a nie „sprawami kobiet”⁵⁰. Chociaż robotnice nie mogły się zgodzić, aby dochód decydował o posiadaniu praw wyborczych i nie pały sympatią do „bogatyń kobiet z wyższych klas” zdecydowały się poprosić organizacje kobiece o wzięcie udziału w manifestacjach 17 maja, pozytywnie odpowiedziała jedynie KSF. LKSF jako powód swojej odmowy podała niechęć do popierania jakiegokolwiek partii politycznej. Od 1903 r. również KSF nie uczestniczyła w pochodach. Odmienne poglądy polityczne i przynależność partyjna kobiet sprawiły, że różniły się one również w kwestii strategii i stosunku do sprawy praw wyborczych kobiet. W 1898 roku Ragna Nielsen przewodnicząca KSF wyraziła sprzeciw wobec idei powszechnego prawa głosu dla kobiet co ostro skrytykowała Birgitte Weltzin Sørensen. Do kolejnego zgrzytu doszło kiedy Anna Holsen z KSF przemawiając na wspólnej demonstracji kobiecej 17 maja 1901 roku podziękowała niższej izbie parlamentu norweskiego za uchwalenie dzień wcześniej ograniczonych praw wyborczych dla kobiet w wyborach lokalnych. Oświadczyła również, że jest przeciwna powszechnemu prawu wyborczemu dla

⁴⁵ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 612.

⁴⁶ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

⁴⁷ I. Blom, *The struggle...*, s. 8–9.

⁴⁸ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

⁴⁹ I. Blom, *The struggle...*, s. 10–11.

⁵⁰ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 602.

kobiet i ostrzegła kobiety przed wstępowaniem do istniejących partii. Ta postawa różniła się całkowicie od stanowiska kobiet z Partii Pracy, które w 1901 roku założyły działającą w ramach partii sekcję kobiecą. Regularnie, 17 maja każdego roku, organizowały pochody, przedstawiając jednocześnie parlamentowi postulaty powszechnego prawa wyborczego dla kobiet na równi z mężczyznami⁵¹. Chociaż prawo do głosowania stanowiło dla wszystkich Norweżek ostateczny cel to nie były one zgodne co do tego jak daleko chcą się posunąć. KSF domagało się praw wyborczych dla kobiet na takich samych warunkach jak mężczyźni co do 1898 roku oznaczało prawa wyborcze ograniczone kryterium dochodowym⁵². Socjaldemokratki nie akceptowały też metody małych kroków, czyli stopniowego dochodzenia do celu. Zarówno KSF, jak i LKSF prowadziły dalej walkę o prawa wyborcze. Jednak zapał części Norweżek, reprezentujących głównie kręgi mieszczańskie, osłabł po tym jak kobiety otrzymały ograniczone cenzusem majątkowym prawo od uczestniczenia w wyborach lokalnych w 1901 roku i w wyborach państwowych w 1907 roku. Ograniczone prawa wyborcze pogłębiły przepaść między robotnicami a mieszcżankami. Kobiety z Partii Pracy zostały pozostawione same sobie w walce o powszechne prawo wyborcze. Jedynie konflikt ze Szwecją pomógł na chwilę zjednoczyć kobiety o różnych poglądach politycznych wokół kwestii praw wyborczych kobiet. Konflikty klasowe w Norwegii były widoczne praktycznie przez cały czas⁵³.

Od połowy XIX wieku kobiety w Norwegii zaczęły uzyskiwać prawa w wielu obszarach życia. Początek XX wieku

przyniósł im prawa polityczne tj. w 1912 roku otrzymały dostęp do większości urzędów, za wyjątkiem stanowisk ministerialnych, rok później zdobyły prawa wyborcze, osiągając tym samym najważniejszy cel – równouprawnienie polityczne⁵⁴. Ogromna radość i entuzjazm środowisk kobiecych zamieniły się wkrótce w rozczarowanie. Organizacje kobiece czuły się rozgoryczone, bowiem ich nadzieje na to, że prawa wyborcze doprowadzą do emancypacji kobiet nie zostały w pełni urzeczywistnione. Prawa wyborcze nie dały kobietom wpływu na scenę polityczną Norwegii i nie oznaczały natychmiastowej mobilizacji Norweżek. Natomiast kobiety z ambicjami politycznymi napotykały na bezpośredni opór części społeczeństwa⁵⁵.

W pierwszych dziesięcioleciach niewiele kobiet zasiadało we władzach lokalnych i w Stortingu, pierwsza kobieta w norweskim rządzie pojawiła się dopiero po II wojnie światowej. Wyposażonym w prawa obywatelskie kobietom nie było łatwo zaistnieć na arenie politycznej. Na przeszkodzie stały uprzedzenia społeczne, tradycyjne rozumienie roli kobiety w społeczeństwie i podziału ról między męża i żonę, mentalność ludzka oraz zwykły brak zainteresowania polityką. Przeciężni Norwegowie stali na stanowisku, że wielki świat polityki należy do mężczyzn. Do II wojny światowej udział kobiet we władzach gminnych wynosił 5.6% – 9.2%, w gminach wiejskich między 1–2,5%. W niektórych miastach odsetek kobiet wahał się między 10 a 15%, w Oslo wynosił 20% , natomiast w Bergen i Trondheim 17%. Do wybuchu II wojny światowej w norweskim parlamencie zasiadało 8 kobiet, w tym samym czasie mężczyzn

⁵¹ I. Blom, *The struggle...*, s. 11–12.

⁵² Ibidem, s. 9.

⁵³ I. Blom, *Structures...*, s. 611.

⁵⁴ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_norge, [dostęp: 10.08.2018].

⁵⁵ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 615.

było 1024. Chociaż w 1922 roku Norweżki otrzymały prawo do stanowisk ministerialnych to do 1945 roku nie miało to żadnego znaczenia⁵⁶. Aktywność kobiet w pierwszych dziesięcioleciach po wywalczeniu praw wyborczych polegała przede wszystkim na prowadzeniu organizacji odpowiedzialnych za zdrowie i dobrobyt różnych grup społecznych. Tym samym Norweżki przyczyniły się w znacznym stopniu do rozwoju kielkującego wówczas państwa opiekuńczego⁵⁷.

Norweski ruch kobiecy czerpał wzorce i inspiracje z ruchu brytyjskiego, ale w przeciwieństwie do Brytyjek, które przyjęły ostre formy protestu, w Norwegii kwestia wyboru bardziej radykalnych metod walk nigdy nie była dyskutowana. Poza tym norweskie sufrażystki bardziej niż inne aktywistki, oprócz walki o prawa kobiet zaangażowały się w różne obszary działalności. Pracowały więc w organizacjach kobiecych i jednocześnie zajmowały się pracą socjalną. Tym samym, spełniając oczekiwania mężczyzn i uspokajając przeciwników praw kobiet promowały własne żądania. W konsekwencji Norweżki otrzymały prawa wyborcze 15 lat przed Brytyjkami, pomimo tego, że warunki z uwagi na szybsze procesy industrializacji i urbanizacji były w Wielkiej Brytanii korzystniejsze⁵⁸.

Kilka czynników sprawiło, że kwestia praw wyborczych dla kobiet w Norwegii została zainicjowana i przez kilkadziesiąt lat konsekwentnie podnoszona. Jednym z koniecznych warunków rozpoczęcia dyskusji na temat reformy prawa wyborczego w Norwegii była duża liczba niezamężnych, niezależnych ekonomicznie kobiet, które miały więcej kontaktów

poza rodziną niż mężatki i w przeciwieństwie do nich nie przeznaczaly swojego czasu na prace domowe. Począwszy od lat 80 – tych XIX w. kobiety otrzymywały lepsze wykształcenie dzięki czemu lepiej rozumiały politykę i konieczność uzyskania politycznych wpływów, które zapewnić im miały korzystniejsze warunki życia i pracy. Również zamężne kobiety uświadomiły sobie potrzebę wpływania na rozwój społeczeństwa poprzez aktywność poza domem⁵⁹.

Przełomowe znaczenie miała również aktywność Norweżek w wielu obszarach życia publicznego. Swoje zaangażowanie manifestowały na kilka sposobów, a jednym z nich było tworzenie organizacji kobiecych. Pierwsze organizacje propagowały równość w małżeństwie, prawo kobiet do edukacji i zatrudnienia. Można przyjąć, że za ich pośrednictwem kobiety wyrażały swoje pragnienie oddziaływania na otaczający je świat, choć nie żądały jeszcze praw wyborczych. Jednoczesne zaangażowanie organizacji kobiecych w działalność filantropijną i misyjną dało kobietom wiedzę i doświadczenie, które wykorzystały w walce o prawa polityczne.

Norweżki różnymi sposobami wywierały również presję na polityków. We wszystkich ważnych momentach politycznych wysyłały petycje do liderów grup parlamentarnych i do członków rządu, dzięki czemu kwestia praw wyborczych dla kobiet była cały czas obecna i dyskutowana przy wielu okazjach. Ważne okazały się też związki rodzinne. Rzecznikami interesów kobiet stawali się ich aktywni politycznie mężowie i bracia. Ta ograniczona forma politycznej aktywności okazała się niewystarczająca. Kobiety zapragnęły bezpośrednio uczestniczyć w życiu politycznym swojego kraju, a umożliwić im to miały prawa wybor-

⁵⁶ https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge, [dostęp: 10.08.2018].

⁵⁷ O. Bjarnar, S. Jørgensen Bjarnar, op. cit., s. 615–616.

⁵⁸ I. Blom, *The struggle...*, s. 15–16.

⁵⁹ Ibidem, s. 6–7.

cze. Należy podkreślić, iż to kobiety jako pierwsze wyraziły potrzebę reform, chociaż była ona podnoszona i popierana przez mężczyzn. Gdyby kobiety nie wyraziły jasno swoich pragnień i nie podjęły działań w kierunku ich urzeczywistnienia kwestia rozszerzenia praw wyborczych mogłaby się nie pojawić.

Bibliografia

Bjarnar O., Jørgensen Bjarnar S., *Statsborgere uten medborgerskap? Historisk Tidsskrift*, Bd. 92 (2013).

Blom I., *Foremothers. "To women in the year 2000": Norwegians historians of women, c.1900 – c. 1960*, "Gender & History", vol. 19 (2007), no. 3.

Blom I., *Nation – Class – Gender. Scandinavia at the turn of the century*, "Scandinavian Journal of History", vol. 21 (1996), no. 1.

Blom I., *Structures and Agency: a transnational comparison of the struggle for women's suffrage in the Nordic countries during the long 19th century*, "Scandinavian Journal of History", vol. 37 (2017), no. 5.

Blom I., *The struggle for women's suffrage in Norway, 1885–1913*, "Scandinavian Journal of History", vol. 5 (1980), no. 1.

Blom I., *Women's politics and women in politics in Norway since the end of the nineteenth century*, "Scandinavian Journal of History", vol. 12 (1987), no. 1.

Cieślak T., *Zarys historii najnowszej krajów skandynawskich*, Warszawa 1978.

Fuglum P., *Norges historie*. Bd. 12, w: *Norge i støpeskjeen: 1884–1920*, red. Knut Mykland, Oslo 1978.

Furseth I., *Women's role in historic reli-*

gious and political movements, "Sociology of Religion", vol. 62 (2001), no. 1.

Józefiak M., *Ruch kobiety w Norwegii w latach 1913–1940*, [w:] *Norwegia w I połowie XX wieku*, Toruń 2004.

Larsen E., Øksendal L. F., *De glemte kvinnevalgene*, *Historisk Tidsskrift*, Bd. 12 (2013).

Melby K., *The housewife ideology in Norway between the two World Wars*, "Scandinavian Journal of History", vol. 14 (1989), no 3.

Źródła internetowe:

https://snl.no/Gina_Krog [dostęp: 29.07.2018].

https://snl.no/Kvinneres_rettigheter_i_Norge_fra_1814_til_1913 [dostęp: 29.07.2018].

https://snl.no/Norsk_historie_fra_1815_til_1905 [dostęp: 30.07.2018].

https://snl.no/Norsk_kvinneresaksforening [dostęp: 30.07.2018].

https://snl.no/stemmerett_for_kvinner_i_Norge [dostęp: 10.08.2018].